

УДК 338.45

Навольська Н.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємств і корпорацій
Тернопільського національного економічного університету**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ****THEORETICAL ASPECTS OF PROVIDING ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES****АНОТАЦІЯ**

У статті досліджено сутність понять «результат діяльності», «економічний ефект», «економічна ефективність» і «критерій економічної ефективності»; виокремлено традиційний і реформаторський напрями дослідження економічної ефективності; надано характеристику основних підходів до оцінювання економічної ефективності діяльності підприємств; досліджено зв'язок між ресурсами і результатами виробництва; запропоновано для оцінювання економічної ефективності діяльності підприємств використовувати як результуючі показники обсяг прибутку і рентабельність.

Ключові слова: результат діяльності, економічний ефект, економічна ефективність, критерій економічної ефективності, витрати, прибуток.

АННОТАЦИЯ

В статье исследована сущность понятий «результат деятельности», «экономический эффект», «экономическая эффективность» и «критерий экономической эффективности»; выделены традиционный и реформаторский направления исследования экономической эффективности; дана характеристика основных подходов к оценке экономической эффективности деятельности предприятий; исследована связь между ресурсами и результатами производства; предложено для оценки экономической эффективности деятельности предприятий использовать как результирующие показатели объем прибыли и рентабельность.

Ключевые слова: результат деятельности, экономический эффект, экономическая эффективность, критерий экономической эффективности, расходы, прибыль.

ANNOTATION

The article deals with the concept «result of activity», «economic effect», «economic efficiency» and «criterion of economic efficiency»; the traditional and reformatory directions of research of economic efficiency are singled out; the main approaches of assessing the economic efficiency of enterprises are characterized; the connection between resources and production results is investigated; it is suggested to use profit and profitability indicators as the resulting indicators for estimating the economic efficiency of enterprises.

Keywords: result of activity, economic effect, economic efficiency, criterion of economic efficiency, expenses, profit.

Постановка проблеми. У сучасних ринкових умовах господарювання особлива увага приділяється проблемі економічної ефективності діяльності підприємств як з позиції самих господарюючих суб'єктів на всіх рівнях економіки (підприємство, галузь, регіон) з метою коригування управління і планування, так і з боку зовнішніх для об'єкта аналізу інститутів (інвестиційних і регулюючих) для визначення економічного становища даного підприємства в економічній системі країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у вирішення проблеми забезпе-

чення економічної ефективності діяльності підприємств зробили як зарубіжні, так і вітчизняні вчені-економісти, такі як, зокрема, Л.І. Абалкін, М.І. Баканов, Л.А. Белаков, С.Л. Брю, Б. Голд, З.П. Двудіт, М. Долішній, С. Ейлон, Л.Л. Єрмолович, Д.Г. Заруба, І.Я. Кац, О.Є. Кузьмін, К.Б. Лейкіна, К.Р. Макконнелл, Б.М. Мізюк, С.В. Мочерний, В.К. Мухопадов, Я.Д. Плоткін, Р.Ю. Покровський, С.Ф. Покропівний, М.Д. Путілова, В.М. Рибін, Ю. Сезан, В.К. Черник, І.Б. Швець, А.Д. В опублікованих працях висвітлено погляди авторів на сутність поняття «економічна ефективність»; досліджено фактори формування основних економічних показників, підходи до оцінювання економічної ефективності, запропоновано методи вимірювання економічної ефективності діяльності підприємств.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Необхідно поглиблювати та розвивати вже відомі та обґрунтовувати низки нових теоретичних і методичних положень, які в комплексі визначають напрями оцінювання та забезпечення економічної ефективності діяльності підприємств.

Мета статті полягає в дослідженні теоретичних положень з оцінювання та забезпечення економічної ефективності діяльності підприємств у ринкових умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність як одне із загальних і головних понять в економіці формується під впливом усього спектра факторів і відносин у суспільстві. В умовах ринкової економіки, яка характерна для розвинутих капіталістичних країни і яка загалом формулася в нашій країні, основними принципами й інститутами, що створюють передумови для раціоналізації витрат і результату, є приватна власність, свобода підприємництва і вибору, конкуренція, система ринкових цін, а також державне регулювання.

Економічний зміст економічної ефективності полягає у збільшенні позитивного результату (ефекту) з одиниці витрат сукупної праці. Категорія «ефективність» на рівні підприємства характеризує зв'язок між величиною отриманого результату його діяльності і кількістю інвестованих або витрачених у виробництві ресурсів.

Економічну ефективність характеризують вартісні показники, які є кінцевим або проміжним результатом діяльності підприємства, а саме обсяг товарної, чистої, реалізованої продукції, величина одержаного прибутку, рентабельність виробництва, продуктивність праці, економія матеріальних і трудових ресурсів тощо.

Для кращого розуміння сутності економічної ефективності діяльності підприємства І.В. Ковальчук чітко розмежує такі поняття, як «результат діяльності», «економічний ефект», «економічна ефективність» і «критерій економічної ефективності».

Результат діяльності підприємства визначається характером його діяльності. Результатом може бути обсяг виробленої продукції, виконаних робіт або послуг. Проте не завжди результат діяльності вимірюється кількістю якісної продукції. Можлива ситуація, коли результатом діяльності підприємства є неякісна продукція (брак). Брак – це негативний, але все ж таки результат.

Критерій ефективності – категорія, яка вказує на підставу для оцінки ефективності і є її мірилом.

В економічній літературі поняття «економічний ефект» і «економічна ефективність» не завжди розмежовуються. Ми схильні вважати, що це різні поняття, які відображають різні аспекти економічної діяльності підприємства. Зокрема, Л.Г. Мельник, І.П. Скобелєва, С.О. Нікітін, Р.М. Петухов, М.І. Бухалков, І.В. Ковальчук слушно зауважують, що ефект характеризує результат діяльності [6; 8; 9], а М.Д. Путілова вважає, що ефективність означає співвідношення результату й витрат для його отримання. Сутність підвищення економічної ефективності полягає в досягненні найвищого ефекту або результату за найменших витрат.

Подібні думки висловлюють автори «Економічної енциклопедії», які економічний ефект трактують як «корисний результат економічної діяльності, що вимірюється як різниця між грошовими доходами від такої діяльності та грошовими витратами на її здійснення», а економічну ефективність – як «досягнення найбільших результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці» [2, с. 462, 508].

У сучасній вітчизняній науці можна виділити два напрями дослідження економічної ефективності:

- традиційний, що пов'язаний з розвитком класичної політекономії, особливо марксової економічної доктрини, і тривав до кінця 90-х рр. ХХ ст.; дослідниками цього напрямку є Л.І. Абалкін, Л.Л. Єрмолович, І.Я. Кац, К.Б. Лейкіна;

- реформаторський, що розпочався з процесами активної трансформації вітчизняної економіки на початку 90-х рр. ХХ ст.; найбільш відомими представниками цього напрямку є такі вчені-реформатори, як Д.Г. Заруба, С.Ф. Покропивний, С.В. Мочерний, В.К. Черняк.

Прихильник «витратного» підходу І.Я. Кац вважає, що економічну ефективність можна визначити як «співвідношення результатів діяльності і витрат» [11, с. 13]. Деякі ж науковці, які застосовують згаданий підхід, наприклад, Р.Ю. Покловський і В.К. Мухопадов, поняття економічної ефективності трактують як «ступінь результативності витрат і рівень економічного прогресу суспільства» [10, с. 9].

Другий підхід у межах традиційного напрямку до поняття економічної ефективності – це «ресурсний». Один з відомих економістів В.М. Рибін економічну ефективність розглядає як «досягнення виробничої мети з найменшими витратами засобів». Водночас провідний вчений Л.І. Абалкін стверджує, що економічна ефективність – це «ні що інше, як отримання певного результату на одиницю використовуваних ресурсів» [1, с. 66].

Під час порівняння «витратного» і «ресурсного» підходів за їхнім результативним використанням варто віддати перевагу другому, тобто «ресурсному». Це зумовлено низкою причин:

- ресурси використовуються в різних сферах діяльності підприємства, і застосування методик ресурсного підходу дає змогу більш об'єктивно оцінювати ефективність роботи господарського суб'єкта в різних сферах, тоді як «витратний» підхід більше орієнтований на виробництво;

- ресурси ми розуміємо як фактори виробництва, які будуть використані в майбутньому виробництві; вони статичні за своєю суттю; водночас витрати існують в динамічній формі, їх значною мірою характеризують змінність, триваліст, плінність; статика більш прийнятна для пізнання, ніж динаміка, тому категорія ресурсів є більш зрозумілою для людського сприйняття, ніж категорія витрат;

- категорія ресурсів має перевагу над категорією витрат за рівнем узагальнення, оскільки є основою функціонування мікро- і макроекономічних утворень, а саме підприємств, організацій, галузей, ринків, фінансово-економічних систем окремих країн та світового господарства.

Водночас потрібно зауважити, що і «витратний», і «ресурсний» підходи не можуть використовуватися в нових умовах господарювання через те, що головні їхні постулати значною мірою суперечать економічним реаліям сьогодення.

Варто зазначити, що на всіх рівнях господарювання ефективність відображає зв'язок між ресурсами і результатами виробництва, у чому і полягає її сутність. Ефективність – багатовимірна системна категорія, яка відображає співвідношення між ресурсами (витратами) і результатами виробництва.

Процес виробництва є процесом взаємодії ресурсів, які змінюють свою вартісну і фізичну форму. Для класифікації ресурсів підприємства використовують низку підходів. Проаналізуємо два найбільш загальні підходи.

Перший підхід виділяє виробничі і трудові ресурси. Виробничі ресурси виступають у вигляді засобів праці (обладнання, машини і механізми, будинки і споруди, транспортні засоби, мережа збуту тощо) та у вигляді предметів праці (паливо, сировина, комплектуючі виробів тощо). Крім цього, у розпорядженні підприємства є кошти для поточної діяльності і розвитку виробництва. Трудові ресурси – це працівники, які володіють сукупністю фізичних і духовних здібностей та професійними знаннями і беруть участь у процесі виробництва.

Виробничі ресурси, необхідні для виробничого процесу, утворюють виробничі фонди підприємства. Частина фондів, що функціонує як засоби праці і обслуговує виробництво протягом тривалого часу, не змінюючи при цьому своїх форм і розмірів, а свою вартість переносячи на вартість готової продукції поступово, відповідно до зношення, утворює основні фонди підприємства (верстати, устаткування, транспортні засоби, виробничі споруди тощо).

Елементи фондів, що цілком використовуються у кожному виробничому процесі і повністю переносять свою вартість на новостворений продукт, належать до оборотних фондів (запаси сировини, матеріалів, палива, незавершене виробництво, витрати на підготовку виробництва, освоєння нових видів продукції, тобто витрати майбутніх періодів, тощо).

Для завершення процесу виробництва необхідно, щоб продукт був доставлений споживачу, тобто пройшов процес обігу. Сукупність засобів обігу у сфері обігу, є фондами обігу (готова продукція на складах або на шляху до реалізації). Оборотні виробничі фонди і фонди обігу в сукупності утворюють оборотні кошти (поточні активи) підприємства. Схему цього підходу до класифікації виробничих ресурсів наведено на рис. 1.

Другий підхід до класифікації виробничих ресурсів розглядає продукцію, валовий національний продукт (загальна ринкова вартість усіх готових товарів і послуг, вироблених у країні протягом року [7, с. 384]) як результат використання сукупного ресурсу факторів виробництва, що приводяться у взаємодію інтересами їхніх власників [5, с. 56]. Цими факторами є такі (рис. 2):

- навчена, перевірена на сумісність і об'єднана у робочий колектив робоча сила вільних людей;
- засоби праці;
- предмети праці.

Обидва розглянуті підходи до класифікації дають уявлення про види виробничих ресурсів, але якщо перший підхід насамперед відображає структуру засобів, що перебувають у розпорядженні підприємства, то другий підхід (групування ресурсів за факторами виробництва) не тільки розподіляє ресурси за видами, але й демонструє інтереси власників ресурсів (їхній внесок у «готовий продукт» і одержання відповідного доходу), що відображає комплексний підхід до проблеми, більше того, відповідає цілям вимірювання ефективності (рис. 3).

Об'єктивно існують дві форми оцінювання участі економічних ресурсів у виробництві, а саме їхнє застосування і використання. Застосовувані ресурси – це авансовані витрати для здійснення процесу виробництва. Вони є основними фондами підприємства («капітал»), його

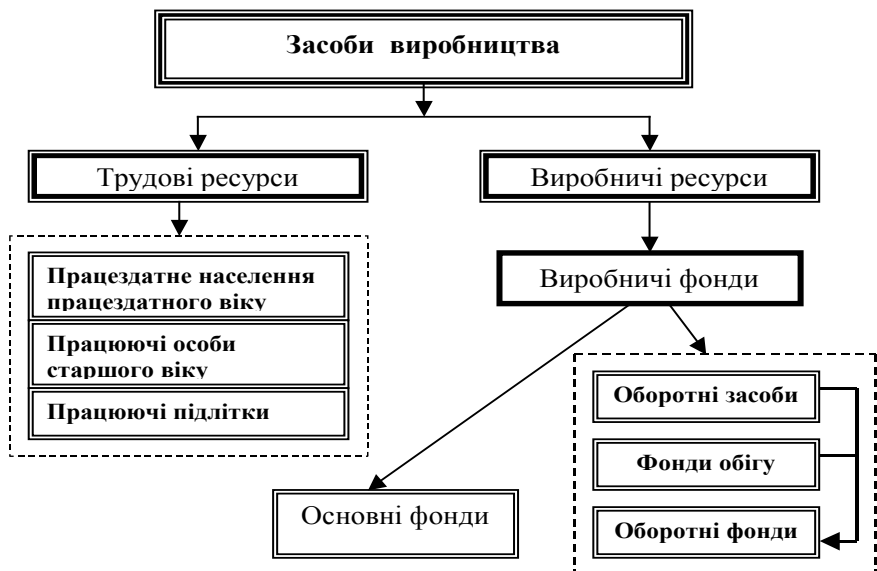

Рис. 1. Класифікація виробничих ресурсів підприємства

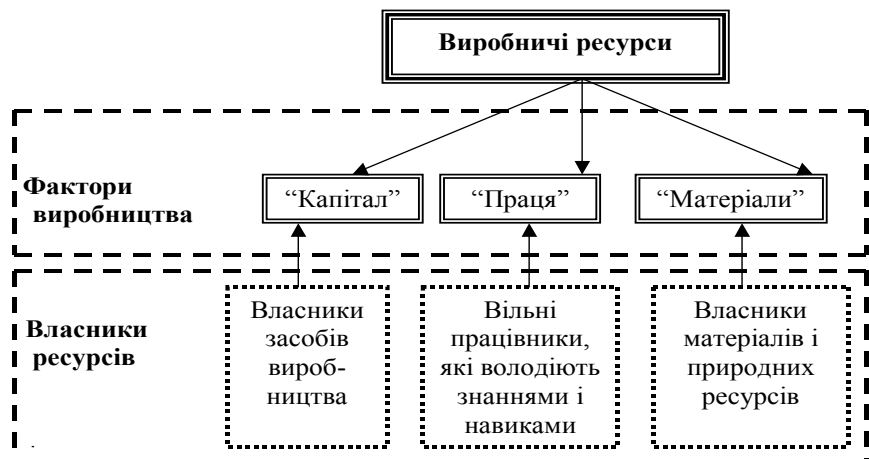

Рис. 2. Факторний підхід до класифікації ресурсів підприємства

оборотними коштами («матеріали») і робочою силою («жива праця»). Використані ресурси формують загальні поточні витрати на виробництво продукції, які є окремими елементами цих витрат. Відповідно, використанням «живої праці» характеризуються витрати підприємства на заробітну плату, основного капіталу – витрати на амортизацію, матеріальних ресурсів – матеріальні витрати. Крім цього, іноді окремою групою виділяють загальнофірмові накладні витрати.

Узагальнюючим показником ефективності використаних ресурсів є показник витрат на одиницю товарної продукції, що характеризує рівень поточних витрат на виробництво і збут виробів (рівень собівартості).

Економічна ефективність діяльності підприємства залежить від ефективності використання кожного виду ресурсів (диференційної або часткової ефективності) та їхньої структури, яка визначається співвідношенням задіяних ресурсів різних факторів виробництва. Ці пропорції головним чином обумовлені специфікою виробництва, рівнем застосовуваної на підпри-

ємстві техніки, технології, організації виробництва і праці, співвідношенням екстенсивних та інтенсивних факторів розвитку виробництва.

Зміна часткової ефективності різних ресурсів може бути суперечливою. Так, ефективність живої праці зумовлюється структурними зрушеннями, що супроводжуються збільшенням частки основного капіталу (основних фондів) і навіть зниженням його віддачі, особливо в короткостроковому періоді.

На структуру і часткову ефективність використання ресурсів підприємства значний вплив мають зовнішні фактори, ринки ресурсів, пропозиція і попит на окремі види ресурсів та урівноважені на них ціни. Так, зі зростанням цін на паливно-енергетичні ресурси в нашій країні істотно змінюються структура витрат підприємства і рівень ефективності, збільшується частка витрат на паливно-енергетичні ресурси, знижується ефективність їхнього використання. Для збереження необхідного рівня сукупної економічної ефективності потрібні ресурсозберігальна техніка і технології, при цьому зростання витрат основного капіталу буде супроводжуватися економією витрат на паливо й енергію.

Таким чином, будь-яке підприємство функціонує в умовах обмежених ресурсів, а тому в ринкових умовах воно завжди стоїть перед проблемою вибору найефективнішого поєднання будь-яких ресурсів (факторів виробництва), можливістю заміни певної кількості одного ресурсу необхідною за даних умов кількістю інших ресурсів (наприклад, заміни ручної праці механізованою).

Найбільш раціонально в умовах обмежених ресурсів підприємство може діяти за ефективного використання кожного виду ресурсів. Дослідження часткової ефективності використання окремих видів ресурсів і витрат, раціональних меж взаємозамінності ресурсів – важливий фактор теорії і практики ефективності. З урахуванням цього фактору пропонуємо схему формування ефективності використання ресурсів підприємства, яка може бути подана таким чином (рис. 4).

Дискусія про те, що можна вважати результатом діяльності підприємства і, відповідно, співвідносити з витратами під час визначення показників ефективності,

Рис. 3. Формування ефективності використаних і спожитих ресурсів

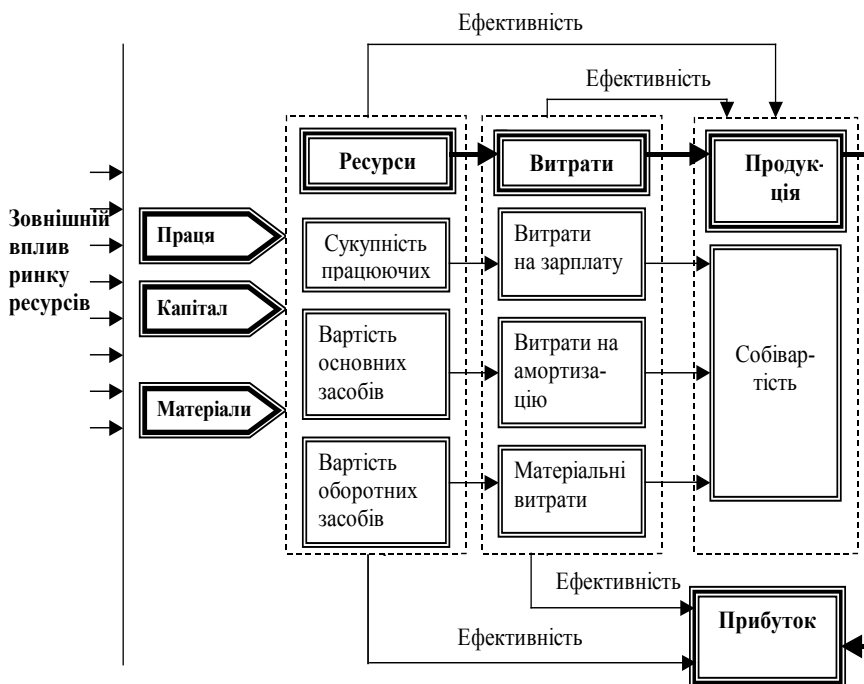

Рис. 4. Забезпечення економічної ефективності діяльності підприємств з урахуванням впливу ринку ресурсів

ведеться протягом тривалого часу. Здебільшого підприємство як комерційна організація вважає, що одна з важливих цілей діяльності підприємства – досягнення прибутку. Необхідний рівень прибутку дає змогу вирішувати цілий комплекс завдань, що зумовлюють як стабільність, так і ефективність даного бізнесу (забезпечуючи йому засоби для розвитку, задоволення інтересів власників, необхідні резерви), а також створення матеріальної основи для реалізації економічних функцій держави (шляхом відрахування податків). Якщо зіставити прибуток і витрачені на його одержання ресурси, то можна дискутувати про ефективність діяльності підприємства. Недостатній рівень прибутку, який не відповідає вимогам ринку (як на мікро-, так і на макрорівнях), приводить до динамічного перерозподілу ресурсів в економіці.

Таким чином, прибуток – важлива характеристика результату діяльності підприємства. Більше того, деякі економісти вважають його основним. Так, Д. Ріск бере прибуток за інвестований капітал як відправний пункт аналізу [3, с. 28]. Водночас С. Ейлон, Б. Голл, і Ю. Сезан вважають, що «відповідно до загальноприйнятої практики <...> головним показником для адміністрації, що характеризує підсумкові результати діяльності, є відношення прибутку до інвестицій» [3, с. 48].

Водночас використання показника прибутку для оцінювання результату діяльності підприємства вважаємо явно недостатнім. Отриманий підприємством прибуток – результат випуску певної кількості продукції, яка потрібна споживачу. Випуск продукції, з одного боку, є передумовою одержання необхідного прибутку і забезпечення існування підприємства, а з іншого боку, через продукцію (послуги) і попит виробнику надходить інформація про ефективність (неефективність) його діяльності. Більше того, в моделі рівноваги макроекономіки, запропонованій свого часу Дж.М. Кейнсом, заробітна плата і ціни в короткостроковому аспекті змінювалися повільно. Оскільки ж ціни малорухомі, а обсяги продажу і запасів продукції є змінними, то підприємство отримує інформацію про те, що хочуть придбати покупці [4, с. 114] або, інакше кажучи, яку продукцію і в якій кількості має випускати підприємство, щоб його діяльність була економічно ефективною.

Таким чином, витрати ресурсів на підприємстві є не самоціллю, а засобом виробництва і реалізації продукції, які водночас є способом одержання прибутку. Співвідношення цих сторін виробництва і є ефективністю, а визначення обсягу виготовленої продукції – одним зі способів вимірювання результату виробництва.

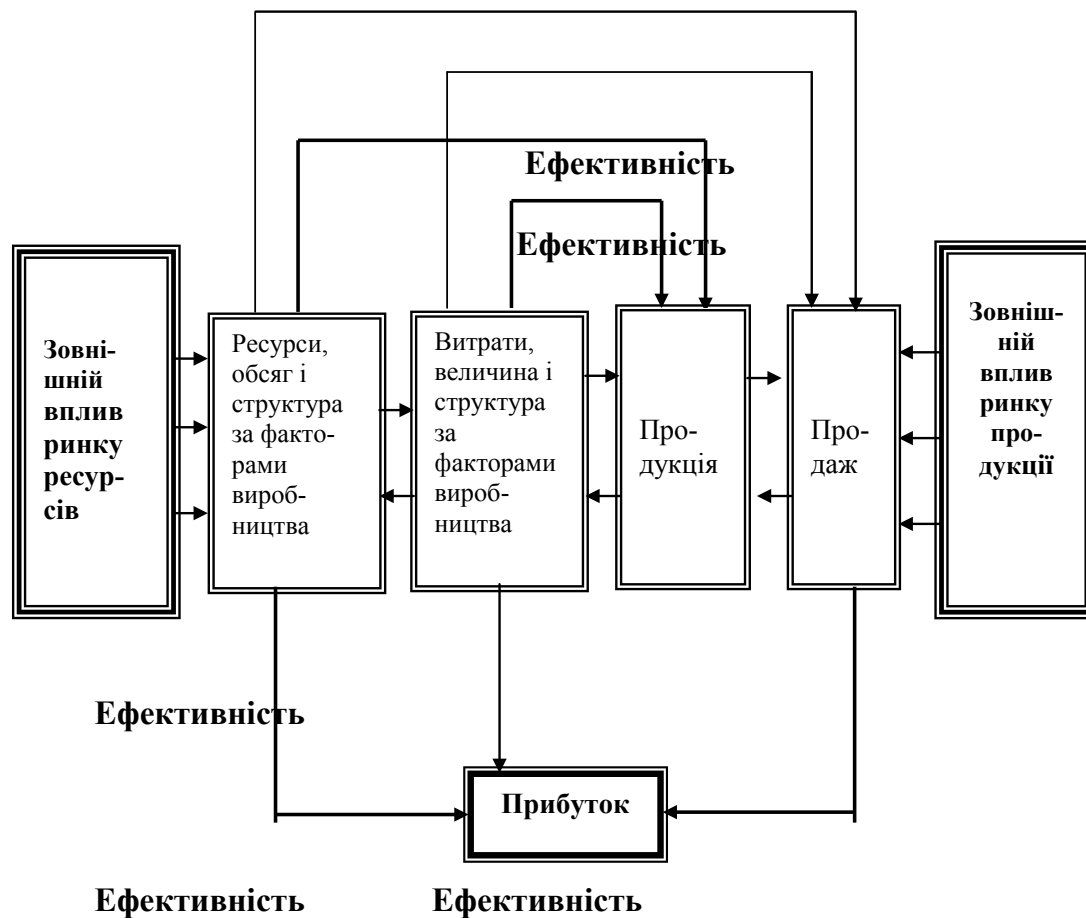

Рис. 5. Забезпечення економічної ефективності діяльності підприємств в умовах насиченого ринку

Проте варто враховувати, що обсяг і структура продукції, яка може бути виготовлена на основі наявних на підприємстві ресурсів, не завжди відповідає ринковому попиту. Через це, а також з інших причин (незадовільна реклама, поява нових конкурентів, нових видів продукції і послуг, що замінюють продукцію даного підприємства) можуть виникнути труднощі у збуті (неповна реалізація випущеної продукції).

Підсумовуючи вищесказане, потрібно зазначити, що економічна ефективність відображає здатність господарюючого суб'єкта найкращим чином задовольнити потреби ринку за рахунок раціонального використання ресурсів. Саме цей аспект враховує у своєму визначенні ефективності К. Еклунд: «під ефективністю розуміємо той факт, що необхідні товари виробляються за рахунок необхідних ресурсів» [4].

Слід зауважити, що між ресурсами і виготовленою за їхньої допомоги продукцією є прямиий і зворотний зв'язок. Коли підприємство працює на ненасичений ринок, а попит перевищує пропозицію, пріоритет надається прямому зв'язку: за даних ресурсів випустити якомога більше продукції, одержавши так званий ефект від масштабу, який досягається за рахунок наявності в складі ресурсів і витрат умовно постійної частини, яка слабо залежить від обсягу виробництва. За насиченого ринку підсилюється зворотний зв'язок, тобто коли ринок диктує ціни, обсяги і якість продукції, а також необхідний рівень ресурсів, витрат та їхню структуру.

Для підвищення ефективності роботи підприємства в цих умовах необхідно використовувати додаткові витрати на розширення ринків збуту своєї продукції, диверсифікованість виробництва, маркетинг, випуск нових видів продукції. При цьому приріст результату має бути більшим за приріст ресурсів, що забезпечить підвищення ефективності.

Взагалі сучасна стратегія підвищення ефективності діяльності підприємства в умовах ринкової економіки поєднує управління ресурсами (зокрема, їхнє скорочення за необхідності) з постійним прагненням розширити масштаби виробництва шляхом випуску нових видів продукції і виходу на нові ринки збуту (рис. 5).

Висновки. У межах вітчизняної науки отримали розвиток два підходи до аналізу економічної ефективності, а саме «затратний» та «ресурсний»,

тоді як на Заході існує лише один підхід – «ресурсний». У теоретичному плані «ресурсний» підхід найбільш розроблений у сучасній економічній науці, він більшою мірою відповідає умовам сучасної економічної дійсності.

Трактування, які подають вітчизняні і зарубіжні вчені, цілком відповідають змісту поняття економічної ефективності. Однак кожен з дослідників робить наголос на різних її аспектах, близьких до власних поглядів і переконань.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Абалкин Л.И. Конечные народнохозяйственные результаты. Сущность, показатели, пути повышения / Л.И. Абалкин. – 2-е изд. доп. и перераб. – М. 1982.
2. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Академі, 2000 – . – Т. 1. – 2000. – 864 с.
3. Система показателей эффективности производства (прикладной анализ) / [С. Эйлон, Б. Голд, Ю. Сезан]; пер. с англ. / под ред. Ю.Я. Ольсевича. – М.: Экономика, 1980. – 192 с.
4. Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель / К. Эклунд; пер. с шведск. / под ред. А.М. Волкова. – М.: Экономика, 1991. – 349 с.
5. Засухин А.Т. Интенсификация производства и ее измерение / А.Т. Засухин // Российский экономический журнал. – 1994. – № 12. – С. 56-65.
6. Ковальчук І.В. Реальна економіка: [навчальний посібник з економіки підприємства] / І.В. Ковальчук. – К.: ВІПОЛ, 2004. – 393 с.
7. Макконнелл К.Р. Экономика: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю; пер. с англ. – М.: Республика, 1992. – 399 с.
8. Экономическая эффективность производственно-хозяйственной деятельности промышленного предприятия: оценка, моделирование и прогнозирование / [С.А. Никитин, А.В. Чернова, А.А. Ноздрин]. – Тула: Изд-во ТГПИ, 1997. – 156 с.
9. Петухов Р.М. Оценка эффективности промышленного производства. Методы и показатели / Р.М. Петухов. – М.: Экономика, 1990. – 80 с.
10. Якість продукції та ефективність виробництва: вимірювання, аналіз, резерви / [Р.Ю. Покловський, Б.Т. Клияненко, В.К. Мухопадов]. – К.: Наукова думка, 1993.
11. Кац И.Я. Экономическая эффективность деятельности предприятий (анализ и оценка) / И.Я. Кац. – М.: Финансы и статистика, 1987.